

РОЗДІЛ VIII. Соціально-економічні та духовні наслідки Другої світової війни

Юрій Макар

Друга світова війна в долях українців

Статтю присвячено висвітленню випробовувань, які випали на долю українців під час Другої світової війни. Стверджується, що трагедія полягала в тому, що українці опинилися в лавах Червоної армії, а також польського, угорського, румунського і навіть німецького війська. Наведено дані про матеріальні збитки, завдані народному господарству України та людські втрати.

Ключові слова: державно-національні інтереси, Друга світова війна, людські втрати, матеріальні збитки, Німеччина, СРСР, Україна.

Макар Юрій. Вторая мировая война в судьбах украинцев. Стаття посвящена испытанием, выпавшим на судьбы украинцев в годы Второй мировой войны. Утверждается, что трагедия состояла в том, что украинцы оказались в рядах Красной армии, а также польского, венгерского, румынского и даже немецкого войска. Наведены данные о материальном ущербе, нанесенном народному хозяйству Украины и людских потерях.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Германия, государственно-национальные интересы, людские потери, материальный ущерб, СССР, Украина.

Macar Yuriy. The Second World War in the Destiny of Ukrainians. The article is devoted to the trail of Ukrainians destiny during the Second World War. It is stated that the tragedy was that Ukrainians found themselves in the ranks of Red Army, and also in Polish, Hungarian, Romanian and even in German forces. The facts about financial and human losses which were inflicted to the Ukrainian national economy were given.

Key words: national interests, The Second World War, human losses, Germany, USSR, Ukraine.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Кожна війна – це застосування фізичної сили в міжнародних відносинах. Вона завжди приносить величезні страждання народам країн, які беруть участь у конфлікті. XX ст., поза сумнівом, найтрагічніше у зв'язку з двома світовими війнами.

Якщо ж говорити про те, які випробовування випали на долю українців під час Другої світової війни, то не слід забувати, що минуле століття принесло їм нелюдські випробовування. З одного боку, кінець Першої світової війни й революція в Росії ніби створили передумови для створення на руїнах царської імперії української суверенної незалежної держави, з іншого, як показало життя, українці свого шансу не використали. Як нещодавно заявив у телеінтерв'ю відомий польський кінорежисер Єжи Гофман, українці змарнували (він ужив значно різкішого окреслення) шанс створити свою незалежну державу. Ішлося про його фільм про польсько-більшовицьку війну 1920 р., долю Польщі, України, договір Петлюри-Пілсудського.

Українська Народна Республіка, як відомо, впала під ударами більшовицької Росії, залишена іншими державами, які мали з нею дипломатичні відносини, у цьому протистоянні один на один із Росією. Але чи в трагедії українців винні інші народи, інші держави, які тоді мали безліч своїх проблем? Чи виною була лише запопадливість більшовицької Росії? Усі ці питання мають риторичний характер. Ніхто за українців не вирішував і ніколи не вирішуватиме проблем їх державності, як і інших проблем їхнього буття.

Поразка УНР призвела до утвердження тоталітарного режиму в контексті Української Соціалістичної Радянської Республіки (згодом – Української Радянської Соціалістичної Республіки) у складі СРСР. 20–30-ті рр. минулого століття характеризуються масовим винищенням української інтелігенції і нечуваням на той час тотальним знищенням українського селянства. Загалом ідеться про фізичне знищення, за різними даними, близько 10 млн осіб лише голодом [1, 197; 2, 481; 3, 504]. Отака трагедія відбувалася на теренах нібито суверенної союзної республіки. Нині загалом це загальновідомі факти, хоч, однак, їх досі належно не оцінила держава. Може, і не варто було б сьогодні про них згадувати, оскільки нашою метою є увага до випробовувань, які зазнали українці під час Другої світової війни. Але на одному, не дуже вивченому в Україні факті слід бодай загалом зупинитися. Уже в ході війни час від часу німецька влада широко розголошувала факти масових убивств українців, і не лише українців, радянськими каральними органами не тільки в передвоєнні роки, а й на початку війни. Цілком зрозуміло, з якою метою ті викривальні акції здійснювалися. Але факти залишаються фактами. Одним із них було масове знищення наприкінці 30-х рр. українців у Вінниці. За різними даними, там убито близько 120 тис. осіб [4]. На загальному тлі людських втрат це може виглядати як незначний епізод. Але таких епізодів було безліч, не кажучи вже про гігантський розмах Голодомору.

Початок Другої світової війни приніс українцям нові страждання. Доречно нагадати, що українці, крім УРСР та інших радянських республік, ще компактно й масово проживали як автохтони в суміжних державах – Польщі, Чехо-Словаччині, Угорщині, Румунії. У першій із них українців серед її громадян перед початком війни пропсивало 5–6 млн осіб [2, 499]. Трагедія полягає в тому, що мільйони українців опинилися у лавах Червоної армії, інші сотні тисяч – в лавах польського, угорського, румунського й навіть німецького військ. Для прикладу: ідеться про те, що у Війську польському на початку війни могло бути близько 112 тис. українців [5, 23]. Серед них був, зокрема, мій батько Іван Макар, який із 1 вересня 1939 р. командував на польсько-німецькому фронті взводом. А 7 вересня потрапив у німецький полон у Познані [6].

17 вересня того пам'ятного року розпочалася фактично радянсько-польська війна під прикриттям визволення західних українців і західних білорусів з-під іга панської Польщі. Відповідно, на приєднаних до СРСР теренах розпочалося формування адміністративно-територіального управління. Створено області, райони тощо. Більшість українців опинилася в межах уже УРСР, хоча, за різними даними, після роз'єднання Польщі на її теренах залишалось близько 700 тис. українців [7, 394]. Щось подібне відбулося на Північній Буковині й Південній Бессарабії, повернених від Румунії до України.

У новостворених областях на повну силу запрацювала радянська каральна система задля ліквідації т. зв. *українського буржуазного націоналізму*, хоч насправді це означало щось зовсім інше. Особливого розмаху набула ця справа після 22 червня 1941 р., коли терміново масово знищувати тисячі ув'язнених у Луцьку, Рівному, Львові, Дрогобичі, Станіславові (Івано-Франківську), Чернівцях та багатьох інших містах і містечках новостворених західних областей України. Для прикладу можна нагадати про долю засуджених Луцької та Ковельської в'язниць у перші дні війни. Згідно зі спецповідомленнями 28 червня 1941 р. начальника тюремного управління НКВС УРСР, капітана держбезпеки Філіппова, 23 червня в Луцьку розстріляно 2000 осіб, а звільнено нібито 44 особи. У Ковелі станом на той час у в'язниці утримувалося 800 осіб. Із них було передано відділові НКДБ 507 осіб (що з ними сталося?). За іншим рішенням 194 особи розстріляно. Треба розуміти, крім переданих НКДБ, п'яти сотень [8]. Наскільки наведені дані реальні, важко сказати. Але в усіх тюрмах на час відступу було знищено багато тисяч людей, які потрапили туди переважно з *політичних мотивів*.

Жителі підрадянської України, як і новостворених областей на західноукраїнських землях, і ті українці, які формально залишалися в кордонах інших держав, відчували всю повноту страждань, пов'язаних із війною Німеччини та СРСР і початком конфлікту між двома вчорашніми союзниками. Усі лихоліття були пов'язані з невдалим для радянської сторони початком воєнних дій, що, у свою чергу, було викликане стратегічними прорахунками, а також тією внутрішньою політикою, яка характеризувала *тоталітарний радянський режим*, за якого доля людини була нічим порівнянно з якимись нездійсненими утопічними ідеями.

Варто лише повернутися до літа 1941 р., коли панічно приймалися рішення з налагодження відсічі наступаючим німецьким та їхніх союзників військам.

Ідеться насамперед про невивардано високі людські жертви та матеріальні збитки. Якщо поглянути вглиб історії, то неважко провести деякі паралелі. Зокрема, нинішнього року виповнюється 200 років із часу вторгнення Наполеона в Росію. Під час відступу військ тодішня російська влада намагалася залишити супротивникові *випалену пустелю*. Під час Першої світової війни, коли російські війська відступали під натиском австрійсько-німецьких 1915 р., не знайшлося іншого рішення, ніж вивезти масово населення Королівства польського вглиб Росії у т. зв. *біженство*. Тоді вигнано фактично 300 тис. осіб, здебільшого українців. Причому, виганяючи людей, тут же при них, палили їхні будівлі, нищили реманент, незібраний урожай, щоб, знову ж таки, залишити ворогові *випалену територію* [7, 145].

Подібне повторилося 1941 р. Ось що написано з цього приводу в *«Історії Української РСР. Короткий нарис»*. Уже 24 серпня рішенням РНК СРСР та ЦК ВКП(б) було створено *Раду з питань евакуації*, яка отримала завдання організувати переміщення на Схід із прифронтових територій обладнання найважливіших підприємств, продовольства й інших матеріальних та культурних цінностей. Таку саму комісію, з такими ж завданнями за рішенням РНК УРСР та ЦК КП(б)У було створено в Україні 26 червня. Лише з України наприкінці того трагічного року було демонтовано та вивезено у східні райони СРСР 550 великих підприємств, у т. ч. *тракторний, турбогенераторний, електромеханічний, паровозобудівний* заводи з Харкова. Те ж саме стосується київських підприємства *«Більшовик», «Ленінська кузня», «Точелектроприлад», «Укркабель»*.

Вивезено Краматорський завод важкого машинобудування, Одеський верстатобудівний завод, суднобудівні підприємства Миколаєва, запорізькі – «Дніпроспецсталь», «Запоріжсталь», мариуполь-

ський (тодішній ждановський) – «Азовсталь» та багато інших. Евакуювалися державні й академічні установи, ВНЗ України, серед яких Київський, Харківський та Одеський університети, – усього 70. Углиб СРСР разом із тими підприємствами, установами, навчальними закладами вивезено 3,5 млн жителів України. До війська мобілізовано 2,5 млн українців. До загонів самооборони було залучено близько 1,3 млн осіб, а понад 2 млн осіб – до будівництва оборонних споруд [9, 353].

Усі ті грандіозні показники в СРСР висвітливши в контексті героїзму радянського народу, його самопожертви, мудрого керівництва уряду, партії тощо. Але чи то було насправді так? За роки незалежності України, особливо коли наближаються круглі дати початку чи закінчення війни, з приводу героїзму українського народу та його страждань написано чимало. Тут доречно буде послатися на думку відомого канадського вченого, громадянина США українського походження Павла Магочого. Він, посилаючись на українські джерела, зокрема, зазначає, що Сталін і радянський уряд 14 липня 1941 р. закликали український народ захищати Батьківщину. Але Павло Магочій вважає, що для багатьох людей це звучало фальшиво, оскільки вони «пам'ятали насильницьку колективізацію, голод і чистки 1930-х рр.», а німецький наступ виявився настільки успішним і швидким, що велика кількість радянського війська «була захоплена в полон або здалася добровільно» [2, 533]. На його думку, Сталін у відчаї звернувся по радіо до радянського народу 3 липня 1941 р. із закликом «зробити життя в тилу ворога нестерпним». Стратегічним планом Сталіна, як стверджує Магочій, було знищити все, що не можна було вивезти, тобто мала застосуватися тактика *випаленої землі*, коли радянська влада наказувала знищувати під час відступу промислові підприємства, залізниці, запаси продовольства, засіяні поля тощо. Більшість шахт Донбасу затопили, Дніпровський гідроенергетичний комплекс, його дамби та генератори злетіли в повітря. За поспішного й часто панічного відступу влада не могла й не збиралась евакуювати тисячі засуджених, ув'язнених узахідних областях України. Проблеми розв'язали через убивства всіх в'язнів. За його даними, у Східній Галичині та на Західній Волині наприкінці червня – на початку липня 1941 р. знищено від 15 до 40 тис. в'язнів. Що ж до евакуації з України до східних районів СРСР, то професор Магочій вважає, що з України виселено 3,8 млн людей, у т. ч. 200 тис. німців з Лівобережжя та Криму, і вивезено близько 850 промислових об'єктів [2, 534–535].

Отже, намагання залишити супротивникові *випалену землю* ще з початку XIX ст. стало випробуванням засобом боротьби проти нього. Але видно ніхто й ніколи не замислювався над тим, якої шкоди завдає він своєму народові, економіці. А якщо до того всього додати величезні витрати в людях – загиблими, полоненими, тими, хто пропав безвісти, то картина справді вимальовується жахлива. Дуже легко з видань попередніх десятиліть довідатися, яких утрат зазнали німецькі війська під час *героїчної оборони* Києва, Одеси, Севастополя, у боях під Харковом, у Донбасі та Криму [9, 355–358]. Але в них годі відшукати відповідні показники наших власних утрат, щоб можна було порівняти, яку ж ціну ми заплатили за оборону того чи іншого рубежу. Про це відверто почали писати вже в незалежній Україні. Ось як висвітлює *Енциклопедія сучасної України* радянські (у т. ч. й українські) втрати на початковому етапі тієї частини *Другої світової війни*, яку в нас часто називають *Великою Вітчизняною*. Лише на Київщині та на Кіровоградщині у ворожому оточенні загинуло шість радянських армій, при цьому в полон потрапило понад 600 тис. бійців і командирів. А загалом в оборонних боях 1941 р. Радянський Союз утратив лише серед військових понад 2,5 млн осіб убитими, 1,1 млн пораненими й тих, що пропали безвісти та потрапили в полон, – 2,2 млн осіб [10, 430]. Отож разом радянські збройні сили втратили 5,8 млн. осіб. Відсутня інформація, скільки ж серед них було українців або хоч би жителів України. Дещо пізніше ми повернемося до цього питання. Але вже тут можна з великою імовірністю стверджувати, що втрати українців могли сягати 30–40 % від загальних.

Щоб закінчити з першим етапом радянсько-німецької війни, повернімося ще раз до питання вище згаданої *евакуації* уже в сучасному її висвітленні. Щоб не повторювати сказаного, зазначимо: лише з київських промислових підприємств залізницею і морем вивезено близько 190 тис. т обладнання. Із Харкова з 34 великих підприємств вивезено 320 ешелонів устаткування і матеріалів, разом із 26 тис. осіб персоналу. Із Дніпропетровська й області вивезено 99 тис. вагонів промислового обладнання. Цілком зрозуміло, що не встигали вивозити, підлягало знищенню [11, 8].

Досі ми не говорили про евакуацію сільськогосподарського устаткування, продовольства, худоби й, звісно, тих людей, котрі мали б їх супроводжувати. Щоб не деталізувати розповіді, зазначимо, що із західних областей удалося вивезти лише незначну кількість зерна та худоби. Із Правобережжя на лівий берег Дніпра переправлено 4 тис. 498 тракторів, 680 комбайнів, 690 автомашин, 750 двигунів. Ушкоджену техніку знищували на місці. Стрімкий наступ німецьких військ зірвав

плани вивезення сільськогосподарської техніки з Вінницької, Кіровоградської та Одеської областей. З останньої, щоправда, вивезено 242 трактори. Із Лівобережжя з наявних у МТС 34 тис. 467 тракторів увстигли вивезти 25 тис. 814, у т. ч. за межі України 18 тис. 252. Із Правобережжя евакуювали лише 2 тис. 50 тракторів. До Червоної армії передали 5 тис. 500, іншим відомствам – 3 тис. 800. А на місцях залишилося несправних 6 тис. 500 тракторів. Однак далеко не все вивезене з України вціліло. Частина техніки, яка йшла своїм ходом, зламалася, частину залишили в дорозі через відсутність пального [11, 8].

Худобу за визначеними маршрутами переганяли полями, щоб знищити врожай, який ще залишався. Переміщенню не підлягала свійська птиця і свині, хоча в багатьох випадках намагалися зробити й це. Загалом із колгоспів і радгоспів УРСР до кінця жовтня 1941 р. у східні райони СРСР перегнано 6 млн 280 тис. 500 голів худоби, у т. ч. 2 млн 155 тис. 100 великої рогатої, 496 тис. 900 коней, 2 млн 750 тис. 900 овець і кіз, 877 тис. 500 свиней. Усе це разом складало близько 43 % поголів'я станом на початок 1941 р. Під час перегону худоби мали місце великі втрати через епідемію ящура, брак кормів, перехоплення німцями тощо. Щодо продовольства, то вивезений з України хліб складав 1/8 частину зернових, заготовлених 1941 р. в тилових районах СРСР [11, 9].

Ми вже зазначали те, що за межі України виїхало 3,5 млн її громадян. Проте десятки тисяч людей так і не змогли евакуюватися і самотужки поверталися додому. Планувалося, зокрема, евакуювати 57 тис. родин колгоспників, але за браком транспорту евакуювали лише 10 тис. 300. Крім того, на Поволжя вирушило 10 тис. робітників радгоспів із родинами, близько 600 агрономів і 2 тис. 500 фахівців по лінії наркомату земельних справ УРСР [11, 10].

Гігантське перебезування стислі строки продуктивних сил із України до східних регіонів СРСР дало, безумовно, змогу відновити обороноздатність держави. «Разом з тим бюрократизм, нерозпорядливість, некомпетентність, байдужість до долі пересічної людини, брак виконавської дисципліни функціонерів призвели до невиправдано великих матеріальних і людських втрат», – підсумовує відомий дослідник проблеми Олександр Лисенко. Однак «після визволення території УРСР... керівництво СРСР визнало реевакуацію вивезеного промислового обладнання недоцільною». Тому промисловість і сільське господарство „довелося відбудовувати практично з нуля. Багато історико-культурних надбань українського народу осіло в російських сховищах і музеях, а їх повернення й донині складно вирішується навіть на найвищому державному рівні» [11, 10].

Отак у загальних рисах початок війни позначився на долі українського народу. Але ж війна тривала, несучи нові страждання і українцям, й іншим національностям, які були втянуті в неї. В усякому разі багато хто переконаний, що, коли вести мову про те, як війна пройшла по Україні та українцях, то наша держава зазнала найбільших утрат не лише серед тодішніх радянських республік, а й серед усіх держав світу. Для підтвердження думки наводимо відомості про те, що лише безпосередні збитки, завдані народному господарству України, склали 285 млрд крб за цінами 1940 р. Загальні збитки СРСР – 679 млрд, у т. ч. Росії – 255 млрд. Матеріальні втрати України за роки війни вп'ятеро перевищували її затрати на створення промислових підприємств, будівництво шляхів сполучення та інших об'єктів упродовж трьох довоєнних п'ятирічок, разом узятих. Загальна ж сума збитків, яких зазнали населення і народне господарство України, сягала 1 трлн 200 млрд крб. Безпосередні матеріальні збитки України склали три чверті загальних витрат 19 країн-учасниць антигітлерівської коаліції (без СРСР) [12, 70].

Коли йдеться про матеріальні втрати України під час війни, то називаються конкретні, не завжди однакові цифри. І якщо слідувати за тим, що вони писали, то всі збитки заподіяли *німецько-фашистські загарбники*. Проте насправді заподіяні Україні в ході війни збитки охоплюють і те, що справді вчинили *німецькі окупанти*, і те, що було *вивезене на Схід*, частково знищене під час евакуації (або на місці), а також не повернене після війни до України.

Отже, зруйновано близько 28 тис. колгоспів, близько 900 радгоспів, 1 тис. 227 машинно-тракторних станцій, знищено або вивезено до Німеччини 56,1 тис. тракторів, 24,1 тис. комбайнів. У селах зруйновано понад 1 млн 800 тис. будівель. Зарізано або вивезено до Німеччини мільйони голів свійської худоби. Вивезено також близько 17,5 млн т зерна. Зруйновано 15 тис. промислових підприємств, від 31,8 тис. на всій окупованій території СРСР, 18 тис. лікувальних закладів, близько 33 тис. навчальних і науково-дослідних закладів. Непоправних збитків німецька окупація завдала в історико-культурній сфері. Зокрема, з українських музеїв вивезено до Німеччини близько 40 тис. експонатів. Значну частину з них потім вивезено до Росії. Донині повернення культурних надбань до України проблематичне [12, 70–71].

Якими б не були великими матеріальні збитки, заподіяні Україні війною, найважчим ударом для неї є людські втрати. Однак, ми й досі можемо оперувати лише орієнтовними даними. І мабуть, ніколи не зможемо навіть приблизно підрахувати з точністю до якоїсь хоч би п'яти-шестизначної цифри, хоч в інших країнах підрахунки значно оптимальніші. Керівництво колишнього СРСР не дуже хотіло інформувати про реальні величезні людські втрати під час війни, щоб не провокувати роздумів про те, чому вони відчувалися. Однак, українські дослідники вважають, що за роки *Другої світової війни* Україна втратила лише загиблими понад 4 млн цивільних осіб. Понад 2,4 млн осіб було вивезено на примусові роботи до Німеччини, значна частина з яких не повернулася додому з різних причин, але здебільшого зі страху перед можливими переслідуваннями або через непримиренність з *тоталітарним ладом* на Батьківщині, який не відповідав ніяким нормам прав людини [13, 666].

Для того щоб якимось чином об'єктивніше підрахувати людські втрати, учені вдаються до зіставлень. Так, наприклад, у 109 містах України на початок 1941 р. проживало близько 8,5 млн осіб, а після звільнення – 3,2 млн. Отож різниця більше, ніж значна, оскільки кількість мешканців тих міст зменшилася на 5,3 млн осіб. Причинами подібного явища були евакуація на Схід, голод, хвороби тощо. Безумовно, цьому сприяла й *екстермінаційна політика* німецьких окупаційних властей. Суттєвим виявилось і скорочення сільського населення. Унаслідок *каральних акцій* з боку німців із лиця землі було стерто 250 населених пунктів України разом із їх жителями [13, 666–667].

Із території України до лав Червоної армії було мобілізовано за роки війни близько 7 млн осіб, із яких загинули на полі бою, у полоні, пропали безвісти, померли від ран під час війни та перші повоєнні роки близько 4,1 млн осіб. Серед них чи не левову частку складають військовополонені, які масово гинули під час етапування і перебування в таборах для військовополонених через хвороби, голод, непосильну працю та масові екзекуції [13, 666–667; 6].

Ті *військовополонені* й інші *переміщені особи*, які поверталися на Батьківщину (добровільно чи примусово) проходили перевірку в т. зв. *фільтраційних таборах*. Згідно з російськими джерелами, 339,6 тис. із них потрапили до таборів ГУЛАГу. Цілком зрозуміло, що серед них значний відсоток складали українці [13, 667]. До людських втрат України у війні слід віднести загиблих бійців УПА, вояків, на яких одягли мундири *німецьких військ СС*, тих, хто служив у різноманітних *допоміжних* та *охоронних* підрозділах, *допоміжній поліції* тощо. Так, наприклад, відомо, що загинуло щонайменше 16 тис. вояків 1-ї української дивізії *Галичина*, Російської визвольної армії, Українського визвольного війська, різних козачих формувань тощо. За сучасними підрахунками загальні людські втрати України за роки війни складають близько 9 млн осіб [13, 667].

Загалом же демографічні втрати українського народу за чотири роки (1 січня 1941 р. – 1 січня 1945 р.) складають понад 13 млн осіб. Це – загиблі й померлі, ті, хто покинув Україну – біженці, переміщені особи, і ті, хто не повернувся, а також ненароджені [13, 667].

Висновок. Підсумовуючи, слід зазначити, що величезні людські й матеріальні втрати під час Другої світової війни повинні стати уроком для українців та влади незалежної України: запобіжником будь-яких випробувань є єдність суспільства та чітка позиція в державному будівництві з урахуванням передовсім *державно-національних інтересів*.

Список викрислої літератури

1. Макар Ю. І. Історія України від найдавніших часів до наших днів / Ю. І. Макар та ін. – Чернівці : [б. в.], 1998. – С. 197.
2. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К. : Критика, 2007. – 210 с.
3. Історія України. Джерельний літопис / за ред. В. І. Червінського та М. І. Обушного. – К. : ДП «Дирекція ФВД», 2008. – С. 504.
4. Краківські вісті. – 1943. – 25 лип.; 1 серп.; 8 серп.; 22 серп.; 29 серп.; 12 верес.
5. Резмер В. Позиція і участь українців у німецько-польській кампанії 1939 р. // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4. – Варшава : Тирса, 1999. – С. 23.
6. Особистий арх. Ю. Макара.
7. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / Макар Ю. та ін. – Чернівці : Букрек, 2011. – С. 394.
8. Кучерепа М. Волинь: 1939–1941 рр. / М. Кучерепа, В. Вісин. – Докум. 119, 120.
9. Історія Української РСР. Короткий нарис / авт. кол. Ю. Ю. Кондуфор і ін. – К. : Наук. думка, 1981. – 160 с.
10. Енциклопедія Сучасної України. Т. 8. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2008. – С. 430.
11. Енциклопедія Сучасної України. – Т. 9. – К. : Ін-т енцикл. досліджень НАН України, 2009.
12. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / П. П. Брицький. – Чернівці : [б. в.], 1995. – 142 с.
13. Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 2003. – С. 460.